

DESPRE REDACTAREA SCRISORILOR LUI SENECA

DE

E. CIZEK

Cum se știe, învățații au purtat ample discuții în jurul întrebării dacă scrisorile lui Seneca — care formează, cum spune savantul sovietic Tronski, un adevărat « curs de morală practică » — reprezintă o culegere de epistole reale, concepute și redactate ca atare și expediate efectiv destinatarului (Lucilius) sau dacă alcătuiesc o corespondență fictivă, simplu artificiu literar. De tratarea acestei probleme depinde adoptarea unei soluții și față de alte aspecte ale întocmirii epistolelor, ca ordinea compunerii, publicarea lor în antichitate, cronologia lor. Asemenea dezbateri aduc de altfel o anumită lumină și în cercetările asupra ultimei părți a vieții lui Seneca și activității unor cercuri de intelectuali din aceste momente atât de încordate din existența statului sclavagist roman.

Reamintim că autenticitatea epistolară a corespondenței către Lucilius a început să fie pusă la îndoială din 1672, când Iustus Lipsius a emis ipoteza artificialității. Ulterior el a fost urmat de numeroși cercetători: Hilgenfeld, Gercke, Peter, Bourgery etc. Recent, această supozitie a fost preconizată de Leeman. La noi ea a fost adoptată de Guțu. Teza realității a fost apărată de Binder și apoi de Schultess, Pichon și Albertini.

Adepuții artificialității opinează că Seneca și-a transcris în formă epistolă un fel de jurnal personal. Hilgenfeld a văzut la baza corespondenței chiar un plan de ansamblu. Dintre argumentele lor cităm: timpul prea scurt (1—2 ani) pentru redactarea și expedierea unei corespondențe masive și tendința lui Seneca de-a înceta să discute cu prietenul său și de a polemiza cu un interlocutor imaginar.

Adepuții realității aduc și ei probe; printre altele relevă că Seneca n-ar fi avut motive serioase să simuleze un schimb de scrisori, să aleagă forma epistolă spre a exprima cugetări filozofice.

În general cercetătorii opincază că epistolele au fost redactate între toamna anului 62 și 64 sau între vara 63 și toamna 64.

Învățatul german Haase consideră corespondența lui Seneca opera neîncheiată, editată după moartea autorului de prieteni. Albertini critică această teză și socotește că *Ad Lucilium* a fost publicată de Seneca însuși nu o singură dată, ci pe tranșe succesive, pe grupe.

În fapt cele două teze, teza realității și cea a artificialității, nu trebuie opuse necontentit, ci apropiate. Ele nu se exclud, ci se completează. Credem că o analiză a corespondenței pornită de la ideea că nu e absolut necesară opțiunea pentru una din ipotezele adverse ar putea duce la supoziții noi.

Dificultățile problemei, mai ales slăbiciunile pozițiilor opuse, pot sugera o soluție intermediară.

Propunem următoarea ipoteză: corespondența lui Seneca e rezultatul prelucrării unui grup de scrisori reale. Seneca a scris de două ori unele scrisori, prima oară numai pentru Lucilius și apoi a doua oară pentru public, prin revizuirea celui dintii text. La această prelucrare, la această revizuire autorul a introdus și unele scrisori fictive. Corespondența lui Seneca ar fi deci formată din două straturi: un strat compus din scrisori reale și un al doilea strat alcătuit prin ajustarea acestora (ajustare care a putut implica și unele reduceri, dar, mai ales, amplificarea epistolelor adevărate) și prin interpolarea unor scrisori fictive. Cât privește editarea vom încerca și aci o nouă teză, care să reunească pozițiile potrivnice. Vom admite publicarea în tranșe a scrisorilor, și anume în două tranșe. Dintre acestea vom căuta să demonstrăm că una a apărut în timpul vieții și că ultima parte a apărut postum.

Vom purcede de la probarea existenței unui prim strat alcătuit din epistole adevărate. Va fi necesară critica teoriei lui Hilgenfeld, a redactării epistolelor după un plan de ansamblu.

Epistolele nu formează o unitate închegată ci se juxtapun fără logică interioară, fără conexiuni prestabilite între diferențele părții ale operei. Există, firește, unele grupări de scrisori, dar cele mai multe nu corespund unor diviziuni prevăzute înainte de începerea redactării¹. Ele n-au fost statonice de autor de la bun început ci reprezentă efectul persistenței unor preocupări sau al circumstanțelor în care au fost scrise. De aceea nici nu au limite precise². Tradiția manuscrisă a consacrat încă din sec. al IX-lea e.n. diviziunea operei în două serii (1—88 și 89—124), care au avut o soartă independentă în cursul copierilor și recopierilor successive. Seria a doua are desigur particularități de tehnică a compoziției și chiar de conținut (particularități pe care le vom examina mai jos) dar ele nu indică de loc preme-

¹ Seneca n-a grupat decât rar scrisorile cu intenție; vezi mai jos p. 270—271.

² Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 134. Cercetătorul francez a diferențiat cu sagacitate (*op. cit.*, p. 109—136) asemenea grupuri mai mari sau mai mici, cu care am putea fi de acord. Astfel chiar primele 29 de scrisori ar forma o unitate mai largă, dar clar delimitată, în interiorul căreia s-ar putea desluși subgrupurile ep. 7—8—10 și 17—24. Pentru restul corespondenței menționăm grupurile ep. 45—49, 49—57, 71—76 și o mulțime de cupluri. La acestea s-ar putea adăuga, poate, și altele, însă astfel de grupări nu se încadrează într-o unitate mai largă, cu un conținut autonom. Cum va rezulta de mai jos, unele dintre aceste unități au fost constituite de autor, dar nu anterior primei redactări.

ditarea, ci o împărțire a corespondenței determinată de modificarea condițiilor de redactare, aşa cum va rezulta din paginile următoare¹.

Se subliniază adesea preferința lui Seneca pentru compoziția laxă, dezordonată chiar, atotputernică în scrisori ca și în dialoguri și se proclamă apartenența operei la tipul de compoziție a diatribrei². Oricât ar fi îndrăgit compoziția slobodă, nu pare verosimil ca Seneca să se fi apucat de redactarea unei opere destinate exclusiv marelui public, fără să fi avut în vedere un plan cît de general. Dar o primă redactare a scrisorilor, efectiv epistolară, adresată lui Lucilius n-avea nevoie de un asemenea plan.

Grupul de epistole destinate lui Lucilius nu pare a fi fără precedente în producția sa literară anterioară. Priscian consemnează existența a zece cărți de scrisori adresate lui Novatus, fratele său³. Să fi fost oare și acelea tot epistole fictive?

Partizanii artificialității s-au întrebat adesea de ce Seneca și Lucilius nu se întineau niciodată. Albertini credea că cei doi prieteni s-au văzut după expedierea scrisorii 29, cind s-a produs o întrejurere în corespondență⁴. Adevărul este că Seneca face aluzii mai mult sau mai puțin evidente la această întîlnire în epistola 6, unde recomandă contactul direct între prieteni, schimbul de idei în discuții mai apropiate decât cele realizate prin scrisori. E probabil că, cel puțin în această perioadă, cei doi prieteni au avut o întîlnire⁵. Aluzii mai clare la această întîlnire au putut fi suprimate ulterior, la redactarea secundă, ca prea puțin interesante pentru public. Raritatea întîlnirilor între cei doi prieteni se poate explica prin vîrsta înaintată a lui Seneca, care îngăduia doar cîteva deplasări în Campania.

Existența unei prime redactări destinate lui Lucilius este sprijinită și de abundența detaliilor autobiografice.

Îl vedem pe Seneca luptîndu-se să obțină retragerea completă din viața publică⁶ sau ocupîndu-se, fără entuziasm de altfel, de afacerile lui personale⁷, călătorind în Campania⁸ și vizitînd locuri celebre⁹. În altă parte ne vorbește de bătrînețe și maladii inerente vîrstei¹⁰, de felul de viață și programul zilnic de activitate¹¹ sau de întîmplări cotidiene și contemporane redactării¹²;

¹ Concetto Marchesi, *Storia della letteratura latina*, ed. VIII, Messina, 1957, vol. II, p. 246, n. 2.

² Albertini, *op. cit.*, p. 306. Pierre Grimal în introducere la *De Constantia sapientis*, Paris, 1953, socotește chiar «dialogus» a lui Seneca tributar exclusiv dialogului platonician. Crede că în primul rînd trebuie luată în considerare influența diatribrei de origine cinică, dar nu se poate nega și înfluirile dialogului platonician chiar și asupra scrisorilor, și anume în ultima secțiune a operei, aşa cum vom vedea în paginile următoare.

³ Seneca (Haase), *Fragm.* 109.

⁴ Albertini, *op. cit.*, p. 111.

⁵ Aci preconizează insistent contactul direct, *Ep. 6, 5: Plus tamen tibi et uiva uox et conuictus quam oratio proderit.*

⁶ *Ep. 1, 4–5.*

⁷ *Ep. 77, 1–3; 12, 1–3.*

⁸ *Ep. 49, 1; 51, 1–3; 53, 1–4; 55, 1–7; 56, 1–4; 57, 1–2; 70, 1; 76, 1–4; 77, 1–3; 80, 1–2; 86, 1–13.*

⁹ Așa de pildă vizitează vilele lui Vatia (ep. 55, 1–7) sau ale lui Scipio (ep. 86, 1–15) sau grota de la Posilippo (ep. 57, 1–2).

¹⁰ *Ep. 67, 3–6; 78, 1–4; 54, 1–2; 104, 6.*

¹¹ *Ep. 76, 1–4; 67, 1–2; 83, 1–7; 84, 1–8.*

¹² *Ep. 87, 1–10 povestește un naufragiu al său pe mare; și 53, 1–4; 123, 1–5.*

în epistola 108 ne descrie toată tinerețea sa, iar în epistola 104 dragostea ce i-o poartă soția¹. Ce rost ar fi avut atâtea amănunte, adesea strict personale, dacă de la început s-ar fi urmărit o corespondență fictivă și exclusiv filozofică? Desigur și într-o corespondență integral artificială apar amănunte intime, dar altfel legate de conținutul filozofic al scrisorilor. Elementul intim din corespondență nu se reduce la suma detaliilor autobiografice. Există în scrisori și fapte care privesc viața personală a lui Lucilius: relațiile lui cu cei din preajmă², viața lui publică cu dificultățile inerente³, ideile filozofice anterioare adoptării stoicismului⁴ și scările recente ale fostului procurator din Sicilia⁵, călătoriile lui⁶. Se pot cita și pasaje care conțin referiri la relațiile personale dintre Seneca și Lucilius⁷. Sunt foarte numeroase epistolele unde găsim aluzii privind diferite persoane, legate într-un fel sau altul de Seneca și Lucilius. Unele sunt numite⁸, altele nu⁹. Haase explică evitarea numirii diferitelor persoane prin dorința de a nu le expune măsurilor represive ale teroarei neroniene¹⁰. E probabil că multe dintre aceste personaje erau indicate nominal în primul text al scrisorilor, dar, la remanierea lor, Seneca a șters numele dintr-un anumit motiv¹¹. Important este că ele n-ar fi fost necesare în asemenea număr într-o corespondență fictivă.

Trebuie să ne dea de gândit și cantitatea destul de mare de aluzii la realitățile concrete contemporane¹².

Din corespondența lui Seneca s-ar putea reconstituи o adevărată cronică a epocii. Multe din aceste amănunte privind realitățile vremii ar fi putut

¹ Ep. 104, 1–2; 108, 3–23.

² Ep. 11, 1; 40, 1; 43, 1; 44, 1–3; 47, 1; 63, 1–3.

³ Ep. 19, 1–9; 21, 1–6; 22, 2–4; 24, 1–3; 44, 1–3.

⁴ Ep. 23, 9; *Possum enim uocem tibi Epicuri cui reddere.*

⁵ Ep. 24, 21; 46, 1–5; 59, 1–8.

⁶ Ep. 79, 1–7.

⁷ Ep. 48, 1: *Ad epistulam quam mihi ex itinere misisti, tam longam quam ipsum iter fuit, postea rescribam. Seducere me debeo et quid suadet circumspicere.* Cităm și alt pasaj Ep. 71, 1: *Subinde me de rebus singulis consulis, oblitus uasto nos mari diudi. Cum magna pars consilii sit in temporibus, necesse est euenire ut de quibusdam rebus ad te perferatur sententia mea, cum iam contraria potior est.* Pasajul acesta vorbește destul de limpede de un schimb real de scrisori între doi corespondenți precis localizați geograficește. E clar că în această perioadă Lucilius se afla în Sicilia. A se vedea și ep. 3, 1–3; 6, 1–6; 67, 3–6; 78, 1–4; 84, 8; 78, 1–4; 84, 8; 118, 1–4.

Figura lui Lucilius e într-adevăr vagă, dar, lăsând de o parte explicația lui Pichon, *op. cit.*, p. 223 (nu putea fi altfel într-o corespondență a doi prieteni buni care n-aveau nevoie să se cunoască unul pe altul prin scrisori), e probabil că la remanirea întreprinsă cu ocazia publicării au fost eliminate și uncle amănunte care reliefau figura fostului procurator din Sicilia.

⁸ Ep. 29, 1–8; 30, 1–19; 40, 1–8; 62, 3; 63, 3; 55, 1–7; 47, 9–10; 20, 9; 12, 3; 67, 14; 70, 10; 77, 4–9; 83, 14–15; 66, 1–4; 99, 1; 101, 1–4 etc.

⁹ Ep. 11, 1–7; 36, 1–12; 25, 1–3; 64, 1–5; 65, 1–2 etc.

¹⁰ Haase, *op. cit.*, p. IV.

¹¹ În ep. 3, 1 Seneca ceartă pe Lucilius deoarece îl opriște să discute slobod cu un prieten al acestuia, trimis de dinsul la Seneca. Desigur, interdicția se referă mai ales la politică. Numele prietenului a fost suprimat.

¹² Printre atele se pot cita ep. 7, 6–9; 14, 5–6; 15, 1–8; 19, 4–8; 44, 5–6; 47, 2–17; 51, 3–4; 56, 1–5; 70, 19–28; 76, 4; 77, 1–3; 80, 1–2; 86, 4–21; 89, 18–23; 122, 1–4.

lipsi într-o corespondență artificială. Inventarea tuturor acestor situații aparent reale, date autobiografice și aluzii la aspecte ale contemporaneității într-o cantitate de loc redusă, ar putea părea ciudată.

Cum a rezultat de mai sus, adesea se simte urma corespondenței lui Lucilius către Seneca. Iată și alte exemple. În epistola 7 autorul precizează retragerea totală. În epistola 8 se trudește să arate că aceasta nu înseamnă abandonarea principiului vieții active¹.

Probabil contradicția fusese relevată în răspunsul lui Lucilius. Alteori răspunde lui Lucilius cînd acesta se plinge de modestia originii sale sociale² sau îi cere cărti³. În ep. 68 Seneca încurajează dorința de retragere a prietenului. Apoi în scrisoarea următoare condamnă călătoriile și schimbarea locului în general⁴. Probabil că Lucilius comunicase dorința de a-și schimba reședința, eventual de a călători.

Existența unor scrisori ale lui Lucilius e atestată și de prezența unor pasaje obscure. Albertini citează două pasaje obscure care fac aluzii la lucruri necunoscute nouă⁵. Lucilius solicitase părerea lui Seneca în două situații dificile⁶. Exemplele se pot înmulți. Cum am văzut mai sus, Lucilius îi cere să nu discute cu un prieten trimis de el la Seneca tot ce-l privește⁷. Scrisoarea nu precizează, nu indică restricțiile de impus acelei conversații⁸. În altă parte Seneca îi spune lui Lucilius că a găsit un răspuns la întrebarea lui, dar nu elucidează conținutul întrebării și nici un oferă răspunsul⁹.

De asemenea filozoful blamează o supărare a prietenului său, fără a-i preciza natura¹⁰ sau crede în imposibilitatea corectării unuia dintre prietenii lui Lucilius, fără a-i însăși deficiențele¹¹. Firește, se pot găsi și alte exemple¹².

¹ Ep. 7, 1–5 și 8, 1–6.

² Ep. 44, 1–5.

³ Ep. 45, 1–3.

⁴ Ep. 68, 1–9 față de 69, 1–5. În 68, 1 exclamă: *Consilio tuo accedo; absconde te in otio, sed et ipsum otium absconde*. În 69, 1 scrie: *Mulare te loca et in alium de alio transire uolo; primum, quia tam frequens migratio instabilis animi est: coalescere otio non potest, nisi desit circumspicere et errare; ut animum possis continere, primum corporis tui fugam siste; deinde plurimum remedia continuata proficiunt; interrumpenda non est quies et uitae priori obliuio. E transparentă aluzia la hotărîrea lui Lucilius de a abandona viața publică și la încurajările lui Seneca din scrisoarea precedentă.*

⁵ Albertini, op. cit., p. 138.

⁶ Ep. 48, 1; 71, 1.

⁷ Ep. 3, 1; *Deinde admones me ne omnia cum eo ad te pertinentia communicem, quia non soleas ne ipse quidem id facere*.

⁸ La p. 260, nota 11, am încercat explicarea acestui pasaj. Important este faptul că textul însuși nu ne lămuirește.

⁹ Ep. 72, 1: *Quod quaeris a me, liquebat mihi — sic rem edidiceram, per se: sed diu non retemptavi memoriam meam; itaque non facile me sequitur*.

¹⁰ Ep. 96, 1: *Tamen tu indignaris aliquid aut quereris, et non intelligis nihil esse in istis mali, nisi hoc unum quod indignaris et quereris. Mai jos vorbește de un șir de nenorociri dar nu spune care-l supărase pe Lucilius. În continuare vorbește de dificultățile unei atare corectări fără amănunte asupra felului de viață al impricinatului.*

¹¹ Ep. 112, 1: *Cupio, mehercules, amicum tuum formari ut desideras, et institui; sed ualde durus capitur, immo potius — quod est molestius — ualde mollis capitur et consuetudine mala et diutina fractus. În continuare vorbește de dificultățile unei atare corectări fără amânunte asupra felului de viață al impricinatului.*

¹² Se poate cita și ep. 77 (menționată mai sus p. 259, nota 7) unde Seneca vorbește de afacerile sale. Dar cî afaceri?

Astfel de pasaje obscure, neclare nu pot apărea decit într-o corespondență reală, unde, știindu-se despre ce este vorba, nu mai sunt necesare lămuriri suplimentare. Unele epistole cuprindeau, poate, date complimentare sau erau întregite de alte scrisori, dar, la recompunerea corespondenței, Seneca le-a înlăturat din diferite motive¹. Fie că erau completate, fie că nu, acese aluzii nelimpezi ilustrează o primă redactare reală a epistolelor și un schimb de scrisori adeyarate.

De altfel realitatea primei alcătuiri a scrisorilor e atestată și de alte elemente. Constatăm că în scrisori Seneca apelează frecvent la lexicul popular, uneori chiar la vocabule argotice, dar mai ales la termeni și expresii întrebunțate în vorbirea cotidiană. Acest fapt n-a fost încă pus în legătură cu problema redactării scrisorilor.

În celealte opere această înclinație spre vocabularul limbii vorbite și chiar al păturilor umile ale societății e mult mai slab reprezentată. Fenomenul este deosebit de semnificativ. Bourgery a căutat să rinduiască vocabularul lui Seneca pe compartimente, pe rubrici. Consultarea tabelelor sale vine să confirme aserțiunile de mai sus. Se pot stabili unele proporții interesante. Desigur Bourgery însuși recunoaște că tabelele sale nu sunt complete² și în realitate ar trebui să figureze în ele un număr mai mare de cuvinte. Dar dacă cifrele nu sunt definitive cel puțin sunt semnificative proporțiile, care în tabele exhaustive nu s-ar schimba prea mult. Astfel în lista termenilor care revin aşa-numitului vocabular familiar³ găsim 26 de mențiuni din scrisori față de numai 16 provenind din toate celealte opere ale lui Seneca⁴. Pentru cuvintele împrumutate vocabularului special al meserilor umile, 8 mențiuni aparțin scrisorilor față de trei provenite din restul operei lui Seneca⁵. În rubrica împrumuturilor din vocabularul medicilor (care în antichitate erau tot meșteșugari) citim 27 de mențiuni în epistole față de 12 care revin celorlalte opere ale lui Seneca⁶, iar în rubrica consacrată termenilor luati din lexicul agricol 10 revin scrisorilor față de 5 aparținând celorlalte opere⁷. De remarcat că printre pasajele conținând termeni aşa-numiți familiari cel puțin 19 din 26 revin unor scrisori care includ și alte elemente certificînd o primă redactare.

Dar ce rost ar fi avut utilizarea unui asemenea lexic într-o corespondență fictivă, exclusiv literară? Apoi este probabil că prima formă a corespondenței era tributară într-o măsură și mai mare vocabularului vorbit. La redactarea secundă Seneca a eliminat din termenii neliterari, dar, alcătuind noul text, a fost nevoie să rețină o parte din vocabulele sugestive.

¹ Puteau fi prea intime sau primejdioase din punct de vedere politic.

² Bourgery, *Sénèque prosateur. Études littéraires et grammaticales sur la phrase de Sénèque le philosophe*. Paris, 1922, p. 207.

³ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 213–214.

⁴ Cum s-a arătat deja, între aceste elemente trecute în tabelul lexicului familiar unele sunt foarte expresive, aproape triviale: *scabere aures* « a scârpiна urechile » (ep. 75, 7) sau *scordallus* « glucevitor » (ep. 56, 2), atestat și la Petronius, *pumilio* « stîrpitură » (ep. 76, 31). Unele cuvinte sunt de origine argotică ca *trossuli* (ep. 76, 2). Încă în timpul Gracchilor acesta era un supranume al cavalerilor, dar în vremea lui Seneca circula oarecum argotic desemnînd o anumită categorie de tineri pretențioși, infumurați.

⁵ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 292.

⁶ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 294–295.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 296.

Prin excelență grupul de scrisori 1—29 atestă prezența unei prime redactări. Se simte aci strădania de a cîștiga un adept, de a convinge treptat. Mai interesant este că acest efort implică un anumit compromis cu epicureismul, caută să înlesnească trecerea de la epicureism la stoicism, tactică utilă într-o corespondență fictivă numai dacă Seneca singur ar fi fost stoic la Roma și toți ceilalți epicurei. Totuși partizanii artificialității se sprijină adesea pe ep. 21, scrisoare din acest grup. Dar conținutul acesteia și consecințele lui, adică perspectiva publicării, se datorează doar unei revizuiri serioase la redactarea secundă. Accastă scrisoare atestă mai mult dubla redactare a scrisorilor decât artificialitatea lor.

Reconstituirea minuțioasă, exactă a primei redactări ar fi trudă zadarnică, imposibilă sau oțioasă, în cazul că s-ar putea realiza. Recunoașterea existenței a două texte redactate la un anumit interval, poate fi utilizată ca ipoteză de lucru, ca mijloc de a înțelege multe aspecte mai puțin clare ale compozitiei epistolelor. Putem totuși să ne întrebăm în ce constă caracterul esențial al primei redactări, adică dacă scrisorile adresate lui Lucilius constituiau corespondență filozofică, cum le cunoaștem noi astăzi, sau intimă, aşa cum se obișnuiește între prieteni. Epistola 118 e concluzivă. Schimbul de păreri trebuie să aibă în primul rînd finalitate filozofică, etică. Morala trebuie să ofere corespondenței materialul cel mai însemnat¹. Trebuie obținută o adevărată terapeutică morală a umanității. Pe de altă parte a fost necesar să se ofere redactării secunde un punct de plecare, o motivare. Ceva l-a determinat pe Seneca să pregătească corespondența către Lucilius pentru publicare. Or, nu s-ar fi întîmplat acest lucru dacă scrisorile ar fi fost exclusiv intime. În prima corespondență trebuie să fi existat un important element filozofic. Obscuritatele ne arată desigur că elementul intim era mult mai însemnat în prima versiune a corespondenței, chiar dacă pe primul plan se găsea tot cel filozofic. La revizuirea finală rolul său a fost deci redus. Astfel nu toate lungile, pasaje de demonstrație filozofică trebuie considerate rodul redactării secunde; nu putem marca drept limită între cele două ediții ale scrisorilor tranziția de la pasajele obișnuite, exterioare filozofiei, la cele cu conținut teoretic.

Am susținut deja că trebuie exclusă ipoteza scrierii corespondenței cu două scopuri de la bun început: expedierea către Lucilius și publicarea. Dar cînd s-a ivit în mintea lui Seneca ideea publicării? Desigur chiar în timpul schimbului de scrisori, poate puțin înainte de terminarea lui. Prietenii sau Lucilius însuși i-au sugerat-o, datorită tocmai conținutului în primul rînd filozofic al scrisorilor trimise lui Lucilius².

Existența unei redactări ulterioare trebuie probată și independent de prezentarea primei redactări și a carentelor acesteia.

¹ Ep. 118, 1—4.

² Astfel poziția apărătă în acest articol se distinge de cea a partizanilor realității epistolare. Aceștia presupun sau expedierea scrisorilor către Lucilius în forma lor actuală, sau compunerea lor atât cu scopul de a le expedia lui Lucilius cit și de a le publica. Or, prezentul articol susține că Seneca a compus un prim text adresat lui Lucilius, text ulterior modificat considerabil înainte de publicare.

Deși recompoziția epistolelor s-a efectuat cu destulă dibăcie, se pot distinge semnele redactării secunde. Este dreaptă observația că în cele mai multe scrisori, în special în partea a doua a corespondenței, persoana lui Lucilius este folosită în mod arbitrar. Într-adevăr Seneca își expune ideile cu ajutorul polemicii. El imaginează un potrivnic și-l combată cu toate armele găsite în preajma sa. De multe ori însă acest oponent imaginar, susținând tezele epicureicilor sau peripateticilor sau chiar apărând punctul de vedere comun, este confundat cu Lucilius. Este sigur că e vorba de o convenție. Astfel chiar în epistola 109 Lucilius apare așezat într-o poziție falsă, incompatibilă cu adezunea sa la stoicism, care se realizase de multă vreme¹; el este pus aici să combată teze fundamentale ale stoicismului. Mai mult decât atât, Seneca se apucă să-i demonstreze din nou ideile stoice, de care fusese vorba în toate cele 108 scrisori anterioare. Si fenomenul se întâlnește și în alte epistole². Dar în acest caz Lucilius ar fi trebuit să fie un ignorant în filozofie și atunci corespondența n-ar mai fi avut sens. Faptul ar fi cu atit mai serios cu cît Seneca lăudase cu mult în urmă progresele lui Lucilius în filozofie³. Altceva ne indică însă lipsede că e vorba de Lucilius conventional, în permanență de distins față de Lucilius real. Într-adevăr Seneca admite adesea interlocutorul imaginari, desemnat de persoana a III-a a verbului (astfel *inquit*, „spune“), fără altă precizare și în opoziție cu persoana I (astfel *respondeo*, „răspund“). Pe nesimțire autorul trece la persoana a II-a, adică la Lucilius (astfel *inquis*, „spui“ sau invers), trecerea efectuându-se de la persoana a II-a la persoana a III-a. În epistola 113 trecerea se efectuează fără nici-o jenă de mai multe ori și numai la o distanță de cîteva rînduri. Desigur că un asemenea procedeu era imposibil de aplicat într-o corespondență reală. Seneca l-a introdus la revizuirea și amplificarea textului în vederea publicării. Nu Lucilius trebuia convins, ci cercurile largi de cititori. Firește, aceasta nu înseamnă că în prima redactare lipsea cu totul polemica, dialogul de pe poziții filozofice opuse. De pildă ep. 112 ilustrează o polemică reală între Lucilius și Seneca. Procedeul existent în prima fază a corespondenței a fost mult extins în redactarea secundă și astfel s-a ajuns la un Lucilius imaginari.

Acceași apreciere poate fi valabilă și în problema repetițiilor. În nenumărate scrisori o singură idee e expusă de multe ori aproape în aceeași termeni și cu aceleași argumente⁴. Uneori se întâmplă ca în corpul unei singure scrisori să apară aceleași argumente de două ori⁵. Fără îndoială, cele mai multe repe-

¹ Ep. 46 tratează despre o operă stoică a lui Lucilius.

² În cele din urmă Seneca ajunge chiar la invictivă (ep. 124, 2–20)

³ Ep. 32, 1–3; 34, 2–3; 35, 1–3; 38, 1–2; 43, 1–3.

⁴ Astfel ideea vanității bogățiilor e tratată în foarte multe scrisori: ep. 8; 17; 18; 20; 23; 36; 47; 47; 60; 90; 101; 107; 110; 115; 119. Despre bunul suprem se ocupă în ep. 31, 41, 66, 67, 71, 74, 76, 85, 87, 92, 118, 120, 124.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 145 citează astfel ep. 78 care conține de două ori demonstrarea faptului că suferința nu e lungă (paragraf 7 și 17) și ep. 94, unde eficacitatea maximelor scurte și dovedită de două ori (paragraf 27–28 și 43). Putem cita și ep. 44, care, deși suficient de scurtă (7 paragrafe), repetă cel puțin 3 idei: 1) ideea fundamentală că spiritul oferă noblete: paragraf 2: *bona mens omnibus patet; omnes ad hoc sumus nobiles* apoi mai jos paragr. 5: *animus facit nobilem.* 2) Ideea că originea fiecărui se pierde în necunoscut. Paragraf 4: *Omnibus nobis totidem ante nos sunt: nullius non origo ultra memoriam iacet.* Apoi mai jos, paragraf. 5: ... *aliоquin si ad uelera reuocas, nemo non inde*

tiții presupun o redactare posterioară schimbului real de scrisori. Repetiția e caracteristică tipului de compoziție preferat de Seneca, diatriba.

Totuși nici aci nu trebuie exagerat. Procedeul a fost utilizat într-o oarecare măsură și în primă redactare. Uneori nici nu sîntem în prezență unui procedeu scriitoricesc.

Astfel reluarea argumentelor aduse în favoarea retragerii din viața publică în ep. 19, 20, 21, 22, 68 se explică printr-o situație concretă. Lucilius nu se putea hotărî: dorea să abandoneze cariera administrativă dar încă șovăia. Seneca trebuia să facă un efort spre a-l decide pentru prima alternativă. Repetarea argumentelor în problema înfruntării morții nu reprezintă exclusiv rodul revizuirii posterioare ci constituie și efectul unei preocupări firești la un bătrân obosit și bolnav, preocupare pe care prietenul intim nu putea decit să-o împărtășea că¹.

Semnificativă este și atitudinea față de subtilitățile logice, față de raționamentele rafinate sau față de discuțiile minuțioase asupra valorii unui cuvînt: Seneca le condamnă mereu cu asprime², dar în a doua parte a corespondenței. le folosește aproape în fiecare scrisoare. Evidența contradicției este însă atât de puternică, încit într-una din ultimele epistole este nevoie să se justifice, să se apere, uitând critica distincțiilor subtile, întreprinsă de dînsul anterior³. Contradicția dovedește dubla compunere a scrisorilor; ea este rezultatul suprapunerii celor două texte succesive, este contradicția între simplitatea primului text, cel expediat lui Lucilius și revizuirea lui ulterioară, unde Seneca a dezvoltat expunerea argumentelor și s-a văzut obligat să recurgă la armele tradiționale ale demonstrației filozofice.

S-a constatat deja prezența procedeelor clasice ale amplificării retorice⁴. S-a spus că adesea filozoful tratează un loc comun după regulile retoricii⁵,

est, ante quod nihil est. 3) ideea că situațiile sociale ale aceliasăi familii se schimbă în vîlmașagul vremurilor; paragraf. 4: *omnia ista longa uarietas miscuit et sursum deorsum fortuna uersauit;* apoi mai jos paragraf. 5: *a primo mundi ortu usque in hoc tempus perduxit nos ex splendidis sordidisque alternata series.* Se citează și repetarea în aceeași frază a unei singure idei în termeni diferiți.

¹ Prezența unor elemente intime, autobiografice sau referitoare la Lucilius pare a atesta o primă redactare în cazul epistolelor 28 și 104. Totuși există în aceste epistole un citat din Socrate care apare în termeni aproape identici. Ep. 28, 2: *Hoc idem querenti cuidam Socrates ait: Quid miraris nihil tibi peregrinationes prodesse cum te circumferas?* În ep. 104 spune: *Nam Socrates querenti cuidam, quod nihil sibi peregrinationes profuissent, respondisse ferunt: non immerito hoc tibi evenit. Tecum enim peregrinabaris.*

² Ep. 106, 11–12; *In superuacuis subtilitas teritur. Non faciunt bonos ista, sed doctos. Aperior res est sapere immo simplicior. Paucis est ad mentem bonam uti litteris. Sed nos, ut cetera in superuacuum diffundimus, ita philosophiam ipsam. Quemadmodum omnium rerum, sic litteraruī quoque intemperantia laboramus. Non uitae sed scholae discimus.* A se vedea și ep. 40, 14; 45, 4–8; 49, 5–12; 52, 8–15; 58, 25–27; 71, 4; 75, 3–7; 82, 8–10; 83, 8–15; 87, 40–41; 88, 42–46; 108, 35–39; 109, 17–18; 113, 1; 115, 1–2; 117, 30; 124, 21–24.

³ Adresindu-se lui Lucilius și spune jumătatea seuzindu-se, jumătatea glumind: Ep. 121, 1: *Litigabis, ego uideo, cum tibi hodiernam quaestiuclam, in qua satis diu haesimus, exposuero: iterum enim clamabis: « Hoc quid ad mores? » Sed exclamanti tibi primum opponam, cum quibus litiges, Posidonum et Archidemum (hi iudicium accipient); deinde dicam. Mai jos adaugă (121,4): Interim permitt me ea quae paulo uidentur remotiora excutere.*

⁴ Albertini, op. cit., p. 223–226.

⁵ Albertini, op. cit., p. 223–225.

că recurge la digresiuni și ornamentează specifice școlilor de retori¹. Pentru noi important este faptul că asemenea procedee tâlmăcesc intenția publicării, căci ele n-ar avea sens într-o corespondență particulară.

În general stilul epistolelor poartă marca unei îngrijiri speciale, desigur efectul redactării secunde. Ca și în dialogurile anterior compuse, întîlnim aci tot arsenalul stilistic al lui Seneca: comparații, exemplificări din istorie și din viața contemporană, mînuirea meșteșugită a figurilor de stil, antitezele pregnante, paradoxul sclipitor, fraza lapidară dar substanțială, ordinea cuvintelor utilizatăabil² etc. E vrednică de admirat aplicația depusă în construirea frazei³ vădind tocmai textul destinat unui public mai larg și nu produsul literar esoteric. În mod special trebuie menționată atenția pentru metrică, acuratețea cu care a fost lucrat textul în acest sens⁴.

Prezența unei redactări secunde pare a fi mărturisită și de lungimea neobișnuită a scrisorilor din partea a două. Întîlnim scrisori pline cu demonstrații foarte lungi, prea lungi; e necesar să admitem dezvoltări însemnate ale demonstrațiilor la redactarea secundă. Desigur nu trebuie crezut că scrisorile scurte, așa-numitele scrisori-bilet, n-au fost supuse unei remanieri și chiar unei remanieri radicale. Ilustrativă este scrisoarea 96, unde Seneca repetă cu minuțiozitate considerațiile sale asupra destinului și necesității suportării lui cu răbdare. De altfel scrisorile-bilet apar și printre scrisorile lungi din finalul corespondenței⁵, care au fost supuse unei revizuiri structurale⁶.

★

Trăind despre prima întocmire a corespondenței, am semnalat deja posibilitatea unor suprimări, unor reduceri de text cu ocazia revizuirii, reduceri

¹ Albertini, *op. cit.*, p. 246, 289.

² De remarcat meșteșugirea ordinei cuvintelor. Fraza se încheie aproape totdeauna cu cel mai important cuvînt. Se cunoaște preferința lui Seneca pentru exprimarea concisă. Dar în aceeași scrisoare 44 (vezi mai sus p. 264, nota 5) utilizează perioada clasică alături de fraza lapidară. Intenția de a obține efecte stilistice este evidentă. Fraza clasică cu ponderea, cu incertitudinea ei contrastează cu frazele scurte, concentrate care o precedă (ep. 44, 5–6). Firește se pot da și alte exemple.

³ De evidențiat strădania lui Seneca de a-și forma lexicul prin împrumuturi din diferite sectoare ale vocabularului. Încă nu s-a reliefat suficient întrebunțarea stilistică a acestor împrumuturi. În scrisoarea 37 apar termeni din limbajul gladiatorilor și din vocabularul tehnic al militarilor ca *sacramentum* « jurămînt » (*rogare sacramento*) 37, 1; *auctoramentum* « angajament » 37, 1; *missio* « eliberare » 37, 3, dar pentru că autorul compară viața înțeleptului cu cea a militarului și a gladiatorului. Oricind se poate remarcă congruența între conținut și stil. Când se referă la sport, Seneca folosește și un termen corespunzător de origine greacă: *psychrolutes* (53, 3; 83, 5) « amator de apă rece », *progymnastes* (83, 4) « dascăl de gimnastică », *hiera* (83, 5) « cursă, alergare », *sphaeromachia* (80, 1 un fel de pugilat). Trebuie semnalată și abundența împrumuturilor din vocabularul poeziei.

⁴ Putem semnala abundența de cretică.

⁵ Ep. 96, 103, 111, 112.

⁶ Compunerea în două variante a corespondenței lui Seneca pare a fi demonstrată și de locul ocupat de ea în istoria genului epistolar în antichitate. Cum am menționat mai sus, antichitatea ne-a dăruit celebre corespondențe exclusiv literare, ca acele alcătuite de Epicur sau Horatiu. Scrisorile lui Seneca se deosebesc considerabil de acestea prin caracteristicile deja pomenite: poziția elementelor intime, obscuritatele și alte urme ale scrisorilor lui Lucilius către Seneca, vocabular mai apropiat de limba vorbită etc. Dar concomitent ele se disting și de corespondența lui Cicero, nefindoiios reală, căci sunt departe de a avea spontaneitatea ei. Prezența a două stadii în redactare poate să explice poziția specifică pe care corespondența lui Seneca o deține în evoluția genului și să limezească de ce învățății nu s-au putut fixa la o opinie definitivă asupra lor, așa cum s-a întîmplat cu celelalte culegeri de epistole.

care să fi atins unele probleme intime sau chiar numele anumitor persoane. Poate fi admisă și ipoteza suprimerii unor scrisori, socotite de Seneca neinteresante pentru cercuri mai largi de cititori sau primejdioase din punct de vedere politic.

Dar remanierea posterioară schimbului real de scrisori nu înseamnă în primul rînd reducere, ci mai ales lărgirea corespondenței. Stratul al doilea al corespondenței este mai dens decît primul. Prin excelență revizuirea corespondenței a implicat îmbogățirea ei. Am vorbit deja de mărarea pasajelor demonstrative prin amplificarea argumentelor, prin repetarea și înzestrarea lor cu armele dialecticii, prin suscitarea unor obiecții imaginare și a ripostelor corespunzătoare. În unele scrisori argumentele au fost îngroșate, explicitate, în altele au fost introduse, interpolate prin revizuirea structurală a scrisorii, prin modificarea întregului ei conținut.

Totuși prin îmbogățire nu se cuvine să înțelege doar atât. Avem numeroase epistole care nu conțin nici pasaje obscure, nici detalii de viață reale, în fine nimic care să ilustreze o scrisoare reală, ci conțin în schimb toate particularitățile unei scrisori fictive. E de presupus că astfel de scrisori sau cel puțin parte dintre ele n-au fost niciodată scrise și expediate lui Lucilius, că, de dragul unei demonstrații filozofice, Seneca le-a interpolat în corpul corespondenței și că deci stratul al doilea nu se compune numai din modificările scrisorilor reale ci și din mărarea volumului acestora.

Credem că aproximativ 70–80 scrisori din prima redactare au intrat în ediția definitivă, restul reprezentând epistole fictive, compuse doar în vederea publicării¹. Printre acestea din urmă sint de citat consolațiile dar și alte scrisori.

Așa cum nu socotim orice scrisoare fără elemente intime obligatoriu artificială, trebuie să considerăm uneori elementele intime drept improvizate, fabricate ca atare de autor, după modelul celor reale sau extrase dintr-o scrisoare reală cu un conținut complet diferit și introduse într-o din cele fictive. Astfel este epistola 105, care prezintă o serie de reguli privind conduită morală și e destinată lui Lucilius, care locuia la Ardea. În ciuda aluziei la localitate, credem că epistola trebuie socotită fictivă². În epistola 110 polemizează cu un fals Lucilius pe care-l salută din casa sa din Nomentum. Si aci menționează localității e nesemnificativă. Epistola 107 demonstrează lui Lucilius, căruia îi fugiseră sclavii, nevoia de a suporta destinul cu fermitate. Dar Seneca lăudase mai înainte pe prietenul său pentru purtarea sa umană față de sclavi³. De altfel toate trei scrisorile exceleză prin unitatea și claritatea desăvîrșită a compozиției și se află într-un grup de epistole unde se numără foarte puține vestigii ale primului text.

S-ar părea că punctul de vedere din acest articol s-a apropiat brusc de cel al partizanilor artificialității. Doar și ei admit că printre scrisorile cunoscute nouă sint cîteva reale, introduse într-o masă de epistole fictive⁴.

¹ Astfel probabil ep. 50, 52, 60, 61, 73, 81, 85, 88, 90, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124.

² Structura epistolei probează aceasta. Argumentele repetă idei de multe ori expuse și fac abstracție de Lucilius cel real.

³ Ep. 47, 1.

⁴ Bourgery, *Les Lettres à Lucilius sont-elles de vraies lettres?* Rev. de philologie (1911), p. 47; G. Guțu, *Scrisorile lui Seneca sunt adevărate scrisori?* în AISC, IV, 1941–1942, p. 10.

Totuși nu numai o problemă de număr, de cantitate, desparte tezele din articol de opinile discipolilor lui Lipsius. S-a subliniat mai sus superficialitatea justificărilor invocate pentru acest truc literar și necesitatea descoperirii unui motiv mai serios. Ce l-a determinat pe Seneca să improvizeze asemenea scrisori fictive? Motivul trebuie căutat în influența deosebită a tratatului de etică compus concomitent de Seneca și anume *Moralis philosophiae liber*. Seneca însuși recunoaște că a introdus într-o din ultimele scrisori capitole din *Moralis philosophiae liber*¹. Această apropiere este semnificativă. Sub influența unei asemenea lucrării alcătuite simultan², Seneca a revizuit structural unele scrisori și a compus altele. Ideile care-i rămăseseră în minte din timpul scrierii acelei cărți s-au cerut consemnate și în epistolele destinate publicării, unde lipseau sau erau exprimate într-o formă rudimentară. Nu un singur capitol ci mai multe au fost prelucrate de Seneca în ediția finală a lui *Ad Lucilium*. Dar desigur filozoful n-a realizat o cotitură importantă în concepțiile sale etice.

Amploarea demonstrației din *Moralis philosophiae liber*, stilul ei specific a înriurit și recompunerea epistolelor și l-au decis să utilizeze subtilitățile dialecticii, să dezbată ideile lui Posidonius³, să abordeze o tematică mai variată într-un anumit sector al corespondenței⁴. Cu toate că cele două opere nu se pot identifica, putem judeca conținutul lucrării etice pierdute după partea din corespondență înriurită de ea. Era desigur o expunere sistematică a aspectelor moralei și a problemelor filozofice legate de etică.

S-ar părea astfel că demonstrația primei redactări este pusă sub semnul întrebării. Într-adevăr, dacă Seneca a fabricat scrisori sub impulsul compunerii simultane a faimoasei *Moralis philosophiae liber*, de ce n-ar fi făcut la fel pentru toată culegerea de epistole? În primul rînd întâlnim elemente intime care ar fi fost mai greu de improvizat. Seneca ar fi putut alege pretexts, puncte de plecare mai lesnicioase pentru demonstrații filozofice. Apoi, dacă influența cărții de morală pare destul de substanțială spre a recunoaște urma sa în improvizarea unor scrisori, ea nu justifică trucarea unei întregi colecții. Mai mult decât atât, am văzut că ea nu se exercită decât asupra unei părți din scrisori, de la ep. 60 în sus și în special începând de la scrierea 88. Aceasta înseamnă că ea a apărut într-o anumită etapă a revizuirii textului scrisorilor adresate lui Lucilius și nu înaintea ei. În perioada ultimă a remanierii, și nu înainte,

¹ Ep. 106, 1; 108, 1. De aceasta pomenește și Lactanțiu, II, 3.

² În ep. 108, 1 Seneca spune că *Moralis philosophia* era aproape gata de publicare. Ne dă și indicații asupra cuprinsului: îmbrățișează toată morală. De aceea s-a înșelat Hilgenfeld care a identificat această operă cu *Ad Lucilium*. Iată ce spune Seneca: *Id de quo quaeris ex his est quae scire tantum eo ut scias pertinet. Sed nihilominus, quia pertinet et properas nec uis expectare libros quos cum maxime ordino continentes totam moralam philosophiam partem statim expediam.*

³ Ideea influenței operei *Moralis philosophiae liber* asupra părții finale a corespondenței a fost discutată de A. D. Leeman în *Seneca's plans for a work Moralis philosophia and their influence on his later epistles* (în *Mnemosyne*, seria a 4-a, VI, 1953, p. 307–313). Dar acolo această influență nu este legată de presupunerea existenței a două straturi în corespondență lui Seneca.

⁴ Ep. 89, 4–17 (filozofia și diviziunile ei); 106, 1–10 (bunurile morale sunt corpori); 113, 1–25 (ideea stoică mai veche că, virtuțile sunt filițe vii); 121, 5–24 (despre instințele animalelor); 124, 5–20 (bonum este sezisat de inteligență).

Seneca a fost tentat să compună epistole fictive și să refacă aproape complet altele după modelul unui tratat de morală. Această constatare este confirmată de aspectul primei părți a corespondenței și în special de grupul ep. 1–29, care nu poartă marca înrăuririi operei numite *Moralis philosophiae liber* și care, aşa cum am arătat mai sus, dovedește indubitatibil realitatea unei prime redactări¹.

Anticipind, am observat deja deosebirile între felurile părți ale corespondenței și am semnalat distribuția inegală în aceste secțiuni a semnelor care caracterizează cele două redactări succesive.

Am văzut cum partea finală a epistolelor, cea influențată de *Moralis philosophiae liber*, a cunoscut din plin revizuirea și amplificarea. Am remarcat de asemenea cum foarte multe scrisori reprezintă false epistole, iar altele sunt considerabil modificate. În afară de efectele influenței tratatului de morală (gustul pentru dialectică, înrăurirea lui Posidonius, distincțiile metafizice) se regăsesc aci unele particularități ale redactării secunde: repetițiile, confundarea interlocutorului imaginar cu Lucilius, lungimea neobișnuită a demonstrațiilor, amplificările și procedeele retorice. Tot aci și stilul este mult mai îngrijit și expunerea ideilor mult mai sistematică. S-a observat deja că începând cu ep. 75 stilul scrisorilor e mult mai atent lucrat². În privința scrisorilor fictive e limpede care este pricina. Dar și cele reale sunt mai atent redactate. E probabil că au fost compuse după ce Seneca luase hotărîrea publicării. Gindindu-se că le va publica, le-a redactat mai îngrijit și n-a fost necesară o revizuire mai substanțială. Am semnalat deja ca trăsătura stilistică specifică a acestui grup influență tehnică dialogului platonician. În scrisorile 109, 112, 113 expunerea ideilor îmbracă aspectul unui adevarat dialog: aserțiune-obiecție, argument-contraargument pînă la demonstrarea ideii lui Seneca. Nici nu ascunde măcar că aci oponentul este un Lucilius pur imaginar. E posibil ca secționarea tradițională a scrisorilor, prezentă în cele mai vechi manuscrise, să nu fi fost incidentală. Ea s-ar putea datora condițiilor specifice în care a fost alcătuit ultimul comportament al corespondenței și să fi apărut chiar în ediția lor antică.

În opoziție cu această parte a corespondenței trebuie scoasă în relief prima parte, în special grupul 1–29, recunoscut ca unitar de toți cercetătorii. Aci argumentarea tezelor etice este mult mai modestă, firească, familiară aproape, lipsită de demonstrații subtile. Ideile sunt expuse mai sumar, nesistematic, dominate, cum am văzut și anterior, doar de strădania de-a atrage un fost epicureu, de a desăvîrși pregătirea filozofică a lui Lucilius.

«Modestia» demonstrațiilor dovedește că Seneca a modificat superficial scrisorile din această parte a corespondenței, exceptând ep. 21 unde îi promite lui Lucilius nemurirea prin publicarea corespondenței. În restul scrisorii ideea este completată cu toate implicațiile necesare. La aceasta s-ar putea adăuga un alt argument. Din cele 26 de pasaje conținînd cuvinte citate de Bourgery la rubrica termenilor familiari, 9 provin din primele 29 de scrisori față de 17

¹ S-a arătat de ce la p. 263.

² G. Guțu, *op. cit.*, p. 16.

apărînind celoralte 95 de scrisori¹. Disproporția nu e prea mare, însă semnificativă, dacă ținem seama că dintre celelalte mențiuni de terminologie cotidiană majoritatea privesc scrisori indubitat reale și că scrisorile din primul compartiment sunt mai scurte și deci cuprind mai puține cuvinte. Chiar în compartimentul final există șase pasaje, care revin unor scrisori unde se poate deosebi o primă redactare față de două sigur artificiale. Repetăm, numai proporția interesează; cifrele ar trebui mult ridicate după o cercetare riguroasă, dar proporțiile s-ar păstra, probabil. E cert că toate epistolele din grupul 1–29² au la bază o scrisoare reală³. După ep. 30 acest mod de a trata problemele etice nu dispare brusc, ci se modifică treptat o dată cu introducerea primelor epistole fictive și cu intensificarea remanierilor. Nu se poate împărți opera în două mari fracțiuni, cea a scrisorilor reale sau puțin modificate și cea a scrisorilor profund revizuite sau chiar improvizate. Trebuie presupusă a treia mare grupare, o grupare intermediară. Astfel, cu foarte mare aproximație am avea grupele următoare: 1) ep. 1–45 sau 49, 2) ep. 49–88 care ar reprezenta tocmai gruparea intermediară, 3) ep. 88–124⁴. Oricum ar fi, dacă pentru epistolele din prima grupare putem reconstitui în linii mari aspectul inițial, adică ne putem da seama cum ce cuprindeau, pentru cele din grupa a treia e mult mai dificil, căci epistolele fictive și revizuirea structurală a celor mai multe scrisori reale ne oprește la constatarea caracterului lor filozofic.

De altfel, chiar în partea finală, interpolarea epistolelor fictive nu s-a făcut într-o ordine riguroasă și pe temeiul unui plan stabilit anterior. Uneori ele pot alterna cu cele reale, alteori pot fi introduse în grupuri de două, trei epistole, fie legate între ele, fie complet independente⁵. E posibil ca în vederea publicării Seneca să fi scindat unele scrisori reale în două sau mai multe epistole sau să fi contopit unele.

Desigur că nici cele reale n-au fost toate așezate în ordinea lor din prima redactare. Ordinea a fost respectată numai pentru grupul 1–29. Nici pentru restul epistolelor nu s-au efectuat, probabil, schimbări prea numeroase, căci, dacă s-ar fi întîmplat astfel, Seneca le-ar fi orînduit după un plan metodic. Totuși din diferite motive el a recurs la anumite inversiuni. Schultess a

¹ Iată lista acestor termeni: *colaphus* «pumn» (13,5), *crepare* «a scrîtti» (9,8), *cutis* «înveliș» (9,13), *decrepitus* «vâlguț» (26,1), *narrare* «a vorbi despre» (24,6), *pusillum* «mărunt» sau «nefnsemnat» (15,9; 26,8), *quaerere uerba* «a căuta cuvinte» (23,1), *uenter* «burtă» (17,4).

² O probă în plus aduce și ep. 6. Tratînd tema prieteniei Seneca face aluzii la anumite teze fundamentale ale stoicismului. Aceste aluzii nu sunt prea clare. Dacă scrisoarea ar fi fost fictivă sau modificată considerabil, aceste referiri ar fi fost rezolvate, explicitate.

³ Subgrupul 17–24 se referă la o perioadă mai dificilă din viața lui Lucilius, cînd acesta apela la sfatul lui Seneca, necesar soluționării încurcăturii în care se găsea. Se simte aci pretutindeni firescul situației, evidențiat și de familiaritatea tonului. Pentru întreg grupul 1–29 în general și ep. 21 în special a se vedea și alte observații ale noastre anterioare.

⁴ Este împedite, credem, că această compartimentare nu are nimic comun cu cea a lui Hilgenfeld. Noi n-am tinut seama decât de evoluția condițiilor particolare de redactare, iar în cazul împărțirii lui Hilgenfeld era vorba de secționarea operei pe capitole, îmbrățișind fiecare probleme diferite.

⁵ Astfel ep. 88 care tratează despre aşa-numitele «arte liberales» pare legată de ep. 89, care se ocupă de filozofie și părțile ei. Ep. 102 și 103 par a fi ambele fictive, ep. 104 are un caracter personal (vezi p. 258) și, deci pare reală, ep. 105 e fictivă (vezi p. 267, nota 1), ep. 106 reală, ep. 107 fictivă, iar 108 reală (vezi p. 260).

semnalat deja una¹. Se pot consemna și altele. Ne mărginim la una singură. Am spus mai sus că în ep. 118 Seneca trasează un adevărat program al corespondenței cu Lucilius. E probabil că în primă redactare această epistolă nu era situată la sfîrșitul corespondenței ci la începutul ei, eventual nu mult după grupul 1—29. La redactarea secundă Seneca a trecut această scrisoare printre ultimele, pentru că trata relativ sistematic conceptul de *bonum*, aşa cum se cuvenea unui sfîrșit de corespondență. Probabil că Seneca însuși remarcase că de nesistematic fusese elucidat conținutul acestei noțiuni în alte scrisori.

★

Relativa finisare a operei sub raportul stilului, grija depusă pentru metrică arată că autorul preparase opera pentru publicare. Totuși nu se pot trece sub tăcere unele neglijențe prea supărătoare chiar pentru un autor puțin interesat în ordonarea ideilor. Contrastul între efortul spre limpezimea formei și aceste inadverențe e prea izbitor. Iată trei exemple de asemenea neglijențe. În ep. 52 Seneca amînă soluționarea problemei cum trebuie vorbit poporului, dar nu reia nicăieri. În epistola 102 Seneca afirmă că ar fi tratat o problemă care nu apare în nici o scrisoare. În sfîrșit în ep. 98 pomenește de un *senex egregius* fără alte referiri și toată partea finală a scrisorii este neclară. S-a presupus că în ep. 98 ar exista o lacună, vestigiu al unei mutilări a manuscrisului², iar cele două 'scrisori menționate mai sus să ar referi la alte epistole pierdute³.

S-ar putea explica și altfel aceste neglijențe.

Există probabilitatea publicării scrisorilor în două etape. În prima tranșă au intrat epistolele din gruparea întâi, în general mai puțin transformate la revizuire. În această grupare nu se semnalează nici o neglijență, căci totul pare lîmpede. Desigur această tranșă a fost publicată de Seneca însuși.

La cele proiectate pentru a doua etapă Seneca a lucrat mult mai intens. Erau aproape gata de publicare, dar moartea l-a surprins înainte de îndepărtarea ultimelor nepotriviri, aluzii la scrisori sau pasaje suprimate. Astfel ipoteza lui Haase e valabilă numai pentru o parte din epistole și în același timp se explică de ce numai un anumit comportament al scrisorilor a suportat influența lui *Moralis philosophiae liber*. Celelalte erau deja publicate. De aceea Seneca să văzut obligat să păstreze o grupare de tranziție (grupa 49—88) între cele două fragmente atât de diferite ale operei tocmai spre a atenua contrastele. Astfel tranșă a doua a scrisorilor, adică cea care cuprinde grupele 49—88 și 89—124 a fost editată după moarte de prietenii săi.

Rămîne încă o dificultate de rezolvat. Concepute astfel epistolele nu mai încap în timpul acordat scrierii și eventual expedierii lor de cercetătorii moderni, adică un an sau maximum doi.

¹ Schultess, *De L. Annaei Senecae Quaestionibus naturalibus et Epistulis commentatio*, Bonn, 1872, p. 33—40 evidențiază o contradicție între două scrisori. În ep. 70, 1 Seneca spune: *post longum interullum Pompeios tuos uidi*, dar în 49,1 scrisește: *ecce Campania et maxime Neapolis et Pompeiorum tuorum conspectus incredibile est quam recens desiderium tui fecerint*. Între ep. 49 și 70 nu fusese un interval prea mare. Probabil că ep. 70 a fost scrisă înainte de ep. 49 și apoi ordinea a fost inversată. Oricum explicația lui Albertini (*op. cit.*, p. 199) că în ep. 49 Seneca văzuse orașul Pompei de la distanță nu e satisfăcătoare.

² Albertini, *op. cit.*, p. 162.

³ Albertini, *op. cit.*, p. 166.

De altfel oricum îngrădirea e prea strîmtă. Chiar dacă nu le-ar fi transmis niciodată lui Lucilius, Seneca n-ar fi avut răgaz să scrie într-un asemenea interval atîtea scrisori divizibile în grupări aşa de diferite ca tehnică literară.

Ep. 91 datează redactarea secundă. Cînd s-a produs incendiul din Lyon, Seneca lucra, probabil, la revizuirea textului. Atunci a intercalat în corpul epistolelor o consolație la adresa lui Liberalis. De ce a proiectat publicarea ei și nu s-a mulțumit s-o trimită doar lui Liberalis? Pentru că de fapt epistola era destinată nu numai lui Liberalis ci și locuitorilor Romei. Cum remarcă Binder¹, Seneca nu pomenește de incendiul Romei, anterior doar cu cîteva săptămîni celui petrecut în anticul Lyon. Albertini crede că cel dintîi fusese menționat într-o scrisoare acum pierdută și că n-a revenit asupra lui, deoarece subiectul prezenta un pericol politic². În legătură cu Nero circulau tot felul de zvonuri în oraș. Dar putem merge mai departe. De teama mîniei imperiale Seneca n-a pomenit incendiul Romei, dar s-a gîndit să travestească o consolație adresată locuitorilor capitalei. Consolația către Liberalis este astfel un simplu pretext. Desigur aceasta înseamnă că Seneca intenționa să publice foarte curînd și tranșa a doua a operei sale. Probabil însă că dificultățile pricinuite de revizie i-au răpit mai multă vreme decît socotise. Deci epistola 91 este un reper numai pentru redactarea secundă.

În ce privește prima redactare, un lucru este cert: scrisorile n-au fost scrise ziînic ci chiar cu pauze mari: «Răspundînd tîrziu la scrisorile tale»³, spune Seneca. Nici Lucilius nu era excesiv de conștiincios⁴. În altă parte e consemnată o intrerupere a corespondenței din pricina rătăcirii unei epistole⁵.

În sfîrșit laudele adresate lui Lucilius în ep. 46 pentru o operă stoică scrisă de el ar părea ciudate, dacă de la primele scrisori, cînd corespondentul era încă epicureu, ar fi trecut numai cîteva luni⁶.

În ep. 70 Seneca vorbește de Pompei. Cum se face că el nu spune nici un cuvînt de erupția Vezuviului, deși, după cronologia Binder-Albertini, ea este cu puțin anteroară scrisorii? Nimic nu ne îndreptăște să considerăm, ca Bourgery⁷, că naumahia amintită în această scrisoare este obligatoriu cea din anul 64.

De asemenea n-avem motive temeinice să declarăm *Epistulae ad Lucilium* posterioare retragerii totale. Se remarcă aluziile la bătrînețe⁸, dar oare cîțiva ani în urmă Seneca nu era tot bătrîn? Seneca încetase încă din 59–60 să joace un rol precumpărător la curtea lui Nero și adoptase încă din acea vreme o semiretragere. De altfel faptul apare consemnat chiar în text. În epistola 1 Seneca recomandase evitarea ocupațiilor exterioare filozofiei și retragerea din viața publică, dar recunoaște că el însuși irosește o parte din timpul pe care ar fi trebuit să-l consacre filozofiei. Astfel el admite că practică doar o retragere

¹ Binder, *Die Abfassungszeit von Senekas Briefen*, Diss. Tübingen, 1905, p. 50.

² Albertini, *op. cit.*, p. 48.

³ Ep. 106, 1: *Tardius rescribo ad epistulas tuas*.

⁴ Ep. 118, 1.

⁵ Ep. 50, 1. Binder, *op. cit.*, p. 34–35 și Albertini, *op. cit.*, p. 47 cred că această rătăcire n-a întrerupt cursul scrisorilor fiindcă le încurează cronologia.

⁶ G. Guțu, *op. cit.*, p. 12–13.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 64.

⁸ Ep. 8, 2.

parțială¹. Epistola 7 preconizează insistent solitudinea de care autorul său nu putea încă să beneficieze². Toate îndemnurile adresate lui Lucilius de a decide retragerea sănt concomitent îndreptate spre Seneca însuși. Epistola 18 a fost scrisă desigur în luna decembrie³. Dar de ce ar fi decembrie 62 sau 63 și nu decembrie 59 sau 60? Aspirația spre retragere, spre odihnă din această parte a corespondenței nu poate fi consecutivă demersului făcut de Seneca în 62 pe lîngă Nero. Scrisorile din acest compartiment pregătesc cererea de părăsire a vieții publice. Vom regăsi aceste idei în capitolele din Tacit care conțin cererea de retragere⁴. Dacă scrisorile ar fi fost redactate ulterior n-am fi regăsit în ele năzuința spre retragerea totală. Scrisorile adevărate nu pot fi anterioare – căci amăraciunea lui Seneca, disprețul pentru viața publică sunt elocvente – și nici posterioare verii lui 64, data incendiului din Lugudunum. Între aceste date, aproximativ toamna anului 59 sau 60 și iarna 63–64, trebuie plasată corespondența inițială, cea schimbată efectiv între Seneca și Lucilius⁵.

★

Acest articol susține deci că în cuprinsul corespondenței lui Seneca trebuie distinse două straturi. Argumentele folosite de partizanii realității epistolare și de cei ai artificialității nu se exclud ci se completează. Primul strat constă din scrisorile adresate în realitate lui Lucilius. Ulterior Seneca a transformat această corespondență reală sub influența tratatului *Moralis philosophiae liber*, introducind scrisori artificiale. Această influență s-a exercitat doar asupra părții a două și mai ales a treia a corespondenței, deoarece prima parte era deja publicată doar cu mici modificări față de textul expediat lui Lucilius, cind a început să se resimtă influența tratatului de morală. În felul acesta articolul n-a adoptat opinia că nucleul originar al corespondenței a fost revizuit în întregime în același timp, ci dezvoltat și publicat pe etape. Partea a doua și a treia a corespondenței au fost publicate postum și după indicațiile defuncțului. Trebuie considerat că la revizuirea finală Seneca a schimbat ordinea unor scrisori. Nu mai putem astfel admite cronologia tradițională, care nu se sprijină de altfel pe dovezi temeinice.

Soluțiile propuse au și alte consecințe. Într-adevăr, dacă admitem această compartimentare a scrisorilor și publicarea lor în două serii ca și o activitate

¹ *Non possum dicere nihil perdere; sed quid perdam et quare et quemadmodum dicam.* Mai jos adaugă: *Sed euenit mihi, quod plerisque non suo uitio ad inopiam redactis: omnes ignoscunt, nemo succurrit.* În această frază se referă, poate, la dificultățile întâmpinate de dorințele sale spre o retragere totală.

² Ep. 7, 1–9. De citat mai ales ep. 7, 1: *Quid tibi uitandum praecipue existimes, quaeris. Turbam. Nondum illi tuto committeris. Ego certe confitebor imbecillitatem meam. Numquam mores quos extuli retero: aliiquid ex eo quod composui turbatur; aliiquid ex his quae fugaci redit.* Multimea care-l corupe pe Seneca și a cărei evitare necrățoare o recomandă lui Lucilius este mai ales multimea oamenilor politici ai vremii, în special cei de la curtea imperială.

³ Ep. 18, 1: *December est mensis: cum maxime ciuitas sudat, luxuriae publicae datum est, ingenti apparatu sonant omnia: tamquam quicquam inter Saturnalia intersit et dies rerum agendarum.* Nimic din restul scrisorii nu îngăduie precizarea anului.

⁴ *Annales*, XIV, 53–54.

⁵ Fracțiunea din operă publicată de Seneca însuși a apărut înaintea incendiului din Lugudunum, probabil în cursul anului 63. După această dată Seneca a mai continuat schimbul de scrisori probabil un timp. De asemenea Seneca n-a publicat probabil toate scrisorile expediate și o parte dintre scrisorile din aşa-numita grupare intermediară sunt anterioare publicării primei tranșe. Cum am văzut mai sus, ele au fost ulterior prelucrate și pregătite pentru publicare.

laborioasă de prelucrare și îmbogățire a epistolelor efectiv schimbate, trebuie să recunoaștem că Seneca n-a dus în retragere un trai umbrat și a continuat să întrețină numeroase și intense relații. El a discutat cu prietenii asupra prelucrării scrisorilor; altfel aceștia nu le-ar fi putut publica după moartea lui. Aveam astfel o indicație asupra intensei activități a cercurilor de intelectuali în vremea lui Nero. Dar, cum știm, tocmai dintre acești amatori de filozofie își recrutează opoziția unii dintre cei mai reprezentativi exponenti.

О РЕДАКТИРОВАНИИ ПИСЕМ СЕНЕКИ

РЕЗЮМЕ

Письма Сенеки считались одними исследователями действительно существующими, отредактированными и отправленными как настоящие письма, а другими — только вымышленными, т.е. сборником литературных писем. В данной работе делается попытка по-новому решить этот вопрос и другие, тесно с ним связанные. Считается, что между Сенекой и Луцилием действительно существовал обмен письмами, являющихся первичным ядром (первичный слой), впоследствии пересмотренных, исправленных и дополненных философом для издания (второй слой).

Выявлен ряд обстоятельств, которые говорят о существовании первого слоя писем. В письмах отражены многочисленные стороны личной жизни, подробности биографического характера, имеют место частые упоминания общих знакомых и друзей или конкретных обстоятельств, которые в чисто литературной переписке не были бы нужны в такой мере. В письмах Луцилия к философу встречаются места, где говорится о личных неприятностях, не известных нам, а также едва затронутые, неразрешенные вопросы (современному читателю они не понятны, но, безусловно, были хорошо известны авторам переписки). Лексике произведения также свойственны характерные черты: многочисленных слов разговорной речи и терминов, заимствованных из специальной профессиональной лексики или даже из арго, в ней гораздо больше, чем в лексике других работ Сенеки. Возможно, в начальную стадию переписки личные элементы использовались чаще, но затем некоторые из них были устраниены при исправлении текста до его опубликования; следует предположить, что эта форма переписки носила и чисто философский характер, иначе Сенека не думал бы о возобновлении обмена письмами с другом, а также их исправлении и обогащении для издания.

Доказательство этих исправлений, то есть подтверждение существования второго этапа, было предоставлено в большой степени именно сторонниками эпистолярной искусственности этих писем, что только доказывает существование второго слоя в составе переписки. Показательно наличие в некоторых письмах какого-то условного Луцилия, вымышленного собеседника, введенного Сенекой для того, чтобы иметь возможность спорить со своими противниками. Показательны также и многочисленные повторения

вопросов в одном и том же письме или в разных письмах, необыкновенная длина некоторых писем и использование метода риторического увлечения.

Следовательно, исправление, предшествовавшее изданию, состояло в изъятии определенных мест из писем (намеки на какие-то лица или конкретные личные дела), но главное заключалось в обогащении текста новыми элементами. Некоторые письма были разделены на части, но большинство из них расширилось в результате введения показательных абзацев или новых доводов и повторному обсуждению некоторых вопросов. Кроме того, в последнюю часть сборника писем под влиянием трактата этики *Moralis philosophiae liber*, написанного одновременно с последней частью *Ad Lucilium* были введены некоторые искусственные письма. Этот систематический трактат оказал значительное влияние на исправление писем, входящих в данную часть переписки; отсюда использование диалектических тонкостей.

В действительности, *Epistulae ad Lucilium* не характеризуется однородной структурой. В последней части (той, на которую повлиял трактат этики), часто появляется вымышленный собеседник; кроме того, встречаются длинные показательные письма, стиль тщательно обработан, а изложение принимает форму платоновского диалога: утверждение — возражение, аргумент — контраргумент. Однако первая часть переписки носит иной характер: искусственные письма отсутствуют, их аргументация менее систематична, более многочисленны лексические элементы из устной речи, стиль свободнее, в меньшей степени разработанный. Имеющиеся исправления поверхности.

В настоящей работе различаются, по существу, три больших группы, три раздела: I) письма 1—45; II) письма 45—88; III) письма 88—124. Вторая группа носит переходный характер. Различия, указанные выше, доказывают неодновременность издания этих групп: письма Сенеки вышли в свет два раза, последовательно. Первая часть появилась ранее трактата *Moralis philosophiae liber*, поэтому она не носит на себе отпечатка влияния этого произведения. Следовательно, оба издания подготовлены (как видно, с немногими изменениями первоначальной формы) самим Сенекой. Вторая часть была издана после смерти философа его друзьями. Этим объясняются некоторые упущения, в результате небрежности, в третьей группе, именно в той, где стиль обработан более тщательно. Конфликты между третьей частью (в которой различия между слоями так разительны) и первой заставили Сенеку переделать промежуточные письма в переходную группу с тем, чтобы смягчить различия.

Письма не были редактированы в течение 1—2 лет. Сам Сенека говорит о некоторых задержках в переписке (письмо 106). Стиль первых писем показывает, что они намного предшествуют отходу философа от политической жизни. Автор считает, что действительный обмен письмами имел место с 59—60 по 63—64 гг. Сметь настигла философа в период подготовления к изданию второго и третьего раздела *Ad Lucilium*.

Бессспорно, что в последние годы Сенека не вел замкнутого образа жизни. Его друзья смогли издать вторую часть произведения потому, что еще при жизни писателя обсуждалось содержание писем. Но эти друзья как раз принадлежали к той части интеллигенции, из которой оппозиция вербовала членов своего ударного отряда.

SUR LA RÉDACTION DES LETTRES DE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On sait que les lettres de Sénèque ont été considérées par certains philosophes comme réelles, c'est-à-dire des lettres rédigées et expédiées à leur destinataire. D'autres n'y voient qu'un recueil d'épîtres littéraires, pure fiction sans aucun support réel. Cette étude présente une solution personnelle de ce problème et de certains autres qui en découlent. Certains indices probants concluent à l'existence d'un premier groupe de lettres réelles échangées effectivement entre Sénèque et Lucilius. Ce premier noyau original, repris par la suite, remanié et développé par le philosophe en vue de la publication, constituerait le second groupe.

L'existence de ce premier groupe de lettres est attestée par certaines preuves: d'abord le grand nombre d'éléments intimes (détails biographiques strictement personnels à côté de nombreuses allusions à des connaissances et amis communs ou à des circonstances réelles de l'époque) qui n'auraient pas été nécessaires en un si grand nombre dans une correspondance littéraire. Ensuite on peut remarquer certains vestiges des lettres adressées par Lucilius au philosophe, contenant l'exposé de soucis personnels qu'il est aujourd'hui difficile de comprendre ou des problèmes vaguement traités et dépourvus de toute solution, sans noter d'autres obscurités (qui demeurent comme telles, mais qui ne l'étaient pas probablement à l'époque pour les deux correspondants). Le vocabulaire des lettres est lui aussi caractéristique: il contient beaucoup de mots propres au style parlé, à côté de termes empruntés au lexique spécial des différentes professions et même à l'argot, dans une plus grande proportion que dans d'autres œuvres de Sénèque. Probablement, pendant une première étape, les éléments intimes étaient plus fréquemment utilisés, certains d'entre eux ayant été éliminés à l'occasion du remaniement du texte, opération qui fut antérieure à sa publication. Mais, même au cours de cette étape, la correspondance gardait un caractère philosophique par excellence. Au cas contraire Sénèque n'aurait pas eu l'idée de reprendre les lettres envoyées à son ami et de les modifier en les enrichissant, en vue de la publication.

Les preuves de ce remaniement, c'est-à-dire de l'existence d'une seconde étape, ont été largement fournies par les partisans de l'artificialité épistolaire; elles attestent l'existence d'une seconde étape dans la stratification de la correspondance. La présence, dans certaines lettres, d'un Lucilius conventionnel, interlocuteur imaginaire, introduit par Sénèque afin de pouvoir polémiser avec ses adversaires, est bien significative. Il est à retenir aussi les nombreuses répétitions de certains problèmes dans une même lettre ou dans plusieurs, la longueur inhabituelle d'autres épîtres et l'emploi des procédés de l'amplification rhétorique.

Le remaniement antérieur à la publication n'a pas négligé la suppression de certains passages (allusions à des personnes connues ou à des faits intimes), mais on a surtout ajouté de nouveaux éléments qui ont enrichi le texte. Certaines lettres ont été scindées, la plupart cependant ont été développées, soit par l'intercalation de passages démonstratifs ou d'arguments nouveaux, soit par

la reprise de la discussion de certains problèmes. De plus, des lettres entièrement artificielles ont été interpolées. A cette opération a été soumise seulement la dernière partie du recueil, sous l'influence d'un traité d'éthique *Moralis philosophiae liber*, rédigé en même temps que la partie finale de *Ad Lucilium*. Ce traité systématique a influencé énormément le remaniement des lettres appartenant à cette section de la correspondance; c'est à cet ouvrage qu'on doit aussi l'emploi des subtilités de la dialectique.

En effet, les *Epistulae ad Lucilium* ne présentent pas une structure homogène. Dans la dernière partie (qui est influencée par *M. ph. l.*) l'interlocuteur imaginaire paraît plus fréquemment; on y trouve aussi de longues lettres démonstratives et, en général, le style en est plus châtié, tandis que l'exposé revêt la forme du dialogue platonicien: assertion-objection, argument-contre-argument. En revanche, la première section de la corespondance se présente comme il suit: absence de lettres fictives, argumentation moins systématique, éléments lexicaux du style parlé plus nombreux, un style plein de spontanéité et moins châtié. Le remaniement de cette partie a été très superficiel.

On distingue dans cette œuvre trois grands groupes, trois compartiments: I) ép. 1—45; II) ép. 45—88; III) ép. 88—124. Le second groupe a un caractère de transition. Les différences signalées ci-dessus attestent que ces groupes n'ont pas été édités simultanément: les lettres de Sénèque ont paru en deux tranches successives. La première tranche a paru avant que l'auteur ait commencé la rédaction du traité *Moralis philosophiae liber* et, en raison de cette circonstance, les premières lettres n'ont pas l'empreinte de l'influence exercée par cette œuvre. Cette tranche a été éditée (avec très peu de modifications de la forme initiale comme on l'a vu) par Sénèque lui-même. De l'autre tranche ont donné une édition posthume les amis du philosophe. Cela explique certaines négligences fâcheuses dans le troisième groupe, justement celui où le style est plus soigné. Les contrastes entre ce troisième compartiment (où les différences d'un groupe à l'autre sont tellement importantes) et le premier ont déterminé Sénèque à grouper les lettres intermédiaires en une catégorie de transition dont le rôle est d'atténuer les différences existantes.

Les lettres n'ont pas été rédigées pendant un an ou deux seulement. Sénèque lui-même parle de retard dans sa correspondance (ép. 106). Le ton des premières lettres montre que celles-ci précèdent de peu sa retraite de la vie politique. L'auteur de cette étude estime que l'échange réel de lettres a eu lieu de 59—60 à 63—64. La mort a surpris le philosophe en train de préparer l'édition des 2e et 3e compartiments des lettres à Lucilius.

Il semble donc certain que Sénèque n'a pas mené une existence isolée au cours de ses dernières années. Ses amis ont pu éditer la seconde tranche de l'œuvre, car ils avaient déjà discuté avec le philosophe le contenu de ses lettres. Mais ces amis étaient justement les intellectuels parmi lesquels l'opposition recrutait une partie de son détachement de choc.